

УДК 005.332.4:631.11

Ю. Є. Кирилов,

*д. е. н., професор, професор кафедри публічного управління та адміністрування,**ДВНЗ "Херсонський державний аграрний університет", м. Херсон**ORCID ID: 0000-0001-5061-2644*

В. Г. Грановська,

*д. е. н., доцент, доцент кафедри готельно-ресторанного та туристичного бізнесу,**ДВНЗ "Херсонський державний аграрний університет", м. Херсон**ORCID ID: 0000-0003-0348-9692*

DOI: 10.32702/2306-6814.2019.24.5

ПІДВИЩЕННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВ УКРАЇНИ НА ОСНОВІ ВПРОВАДЖЕННЯ ІННОВАЦІЙ

Yu. Kyrylov,

Doctor of Economic Sciences, Professor, Professor of the Department

of Public Management and Administration, Kherson State Agrarian University, Kherson

V. Hranovska,

Doctor of Economic Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department

of Hotel-Restaurant and Tourism Business, Kherson State Agrarian University, Kherson

IMPROVING THE COMPETITIVENESS OF AGRICULTURAL ENTERPRISES OF UKRAINE ON THE BASIS OF INNOVATION

У статті висвітлено перспективи підвищення конкурентоспроможності аграрних підприємств України на основі впровадження інновацій високих технологічних укладів. Здійснено їх ідентифікацію, оцінку та діагностику як чинник формування конкурентоспроможності. Визначено проблеми та причини їх недостатнього й повільного впровадження в переважну більшість агроутворень країни, крім агрохолдингів та агрокорпорацій. Водночас ставиться наголос на інноваціях саме високих технологічних укладів — четвертого й п'ятого як вирішальних для оцифрування, автоматизації й інших передових світових трендів розвитку сільськогосподарського виробництва. Визначено найбільш масштабні їх види, які не дозволять аграрному сектору країни потрапити в так звану пастку глобалізації. Серед них точно землеробство, БЛА-технології, мобільні пристрої, робототехніка тощо. Економічний ефект від впровадження інновацій полягає у зменшенні штату агрономів, зниженні витрат на паливо для об'їзду й обробітку полів, скороченні витрат добрив. Маючи у розпорядженні один або кілька центрів супутникового стеження, можна оптимізувати деякі витрати, через які раніше бізнес був на межі рентабельності. Головне — оптимізувати якість і віддачу кожного ресурсу: землі, працівника, техніки або добрива. Кожна операція має забезпечити якісні, а не кількісні зміни.

The article highlights the prospects of improving the competitiveness of agricultural enterprises of Ukraine on the basis of innovation of high technological structures. Their identification, assessment and diagnostics as a factor of competitiveness formation are carried out. The problems and causes of their insufficient and slow implementation in the vast majority of agricultural education in the country, except for agricultural holdings and agricultural corporations. At the same time, the emphasis is placed on innovations of high technological structures — the fourth and fifth as crucial for digitization, automation and other advanced world trends in the development of agricultural production. The most large-scale types of them are determined, which will not allow the agricultural sector of the country to fall into the so-called trap of globalization. Among them, precision agriculture, UAV technology, mobile devices, robotics and the like. The economic effect of innovation is to reduce the staff of agronomists, reduced fuel costs for the bypass and cultivation of fields, reducing fertilizer costs. Having one or more satellite tracking centers at your disposal, you can optimize some of the costs for which previously the business was on the verge of profitability. The main thing is to optimize the quality and return of each resource: land, labor, machinery or fertilizer. Each operation should provide qualitative rather than quantitative changes. In the world practice of farming precision agriculture has long been carried out by agricultural enterprises, which in Ukraine is considered as an innovation. It can be adapted to all shapes and sizes of farms. Not only agricultural holdings, but also small and medium-sized enterprises with an area of up to 10.0 thousand hectares can get a significant effect from the use of certain elements of precision agriculture. For

automation and optimization of production processes, reducing costs, therefore, parallel motion control systems and autopilots, GPS-monitoring systems, automatic unlocking of machinery sections, crop mapping, local-belt and differentiated fertilization, etc. are used.

Ключові слова: аграрні підприємства, конкурентоспроможність, інновації, технологічні уклади, глобалізація, інвестиції, точне землеробство.

Key words: agricultural enterprises, competitiveness, innovations, technological structures, globalization, investments, precision agriculture.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Інновації виступають провідним важелем переведення економіки на якісно новий орієнтир розвитку. Інноваційність розглядається як основний критерій, що забезпечує формування конкурентної позиції суб'єкта господарювання на аграрному ринку. Водночас пріоритети управління активно зміщуються у бік пошуку нової інноваційної форми підприємства, переваги якої б сприяли досягненню головних стратегічних цілей — високої рентабельності, ефективності та конкурентоспроможності на ринку.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Проблеми формування, розвитку та підвищення конкурентоспроможності аграрних підприємств знаходяться в полі зору зарубіжних та вітчизняних науковців: В. Андрійчук, В. Амбросов, В. Галушко, О. Гудзь, Г. Калетник, С. Кваша, М. Кропивко, І. Лукінов, М. Малік, Л. Мармуль, О. Николук, П. Стецюк, В. Ткаченко, О. Шпичак та ін. Їх праці присвячені розвитку теорії конкурентоспроможності й конкурентних переваг, методології та практиці її формування на внутрішньому та зовнішніх аграрних ринках, оцінці показників та індикаторів тощо. Однак її досягнення на основі впровадження інновацій високих технологічних укладів вимагають подальших розробок, особливо у частині конкретизації видів або форм таких інновацій, оскільки навіть у публікаціях на інноваційну тематику вони представлені переважно у загальному вигляді.

МЕТА СТАТТІ

Метою статті є виявлення проблем та обґрунтування переваг використання інновацій високих технологій з встановленням їх пріоритетних видів як чинників підвищення конкурентоспроможності вітчизняних аграрних підприємств в умовах глобальних викликів.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Інноваційними чинниками розвитку аграрних підприємств на сьогодні є не тільки техніка нового покоління, новітні технології, а й нова організація праці та виробництва, нова мотиваційна система, альтернативне підприємництво. Саме ці інноваційні компоненти в комплексі можуть перетворити виробничу систему, оновлюючи виробничий апарат, спонукаючи ефективно його використовувати [1, с. 31].

Національними пріоритетами у сфері інноватики підприємств аграрного сектору визнано: активне використання енерго- та ресурсозберігаючих технологій при виробництві, зберіганні і переробки сільськогосподарської продукції; впровадження сучасних технологій

та розробок у сфері забезпечення нарощування обсягів виробництва продукції сільського господарства і насичення вітчизняного ринку доступними та якісними продуктами; застосування екологічно безпечних способів виробництва, турбота про екологічну безпеку виробництва; розвиток національного машинобудування, що забезпечить аграріїв машинами та механізмами нового покоління з вищою ремонтпридатністю, продуктивністю та подовженим терміном служби.

Отже, підприємства аграрного сектору нині є інтегрованими в систему світогосподарських зв'язків і відносин та зазнають у своїй діяльності активний глобалізаційний вплив [2, с. 28]. Низький рівень їх конкурентоспроможності диктує підлаштування під потреби суб'єктів із сильнішою конкурентною позицією та потрапляння в так звану пастку глобалізації, коли слабша економіка, взаємодіючи зі структурно досконалішими, стає їхнім своєрідним додатком. Таким чином, постає досить висока вірогідність перетворитися в постачальника сировини та робочої сили на світові ринки. Структурну досконалість, а звідси й конкурентоздатність забезпечує передусім розвинена переробна промисловість, до якої належать індустрії різного технологічного рівня.

Досконала структура дає змогу розвиненим економікам перерозподіляти на свою користь ресурси через різні механізми глобальної взаємодії країн. Отже, сучасні умови забезпечення конкурентоспроможного розвитку країни та її суб'єктів вимагає зміни структури матеріального виробництва на користь секторів, де створюється вища додана вартість. Тому новий індустріальний перехід є ключовим питанням економічної стратегії забезпечення конкурентоспроможності аграрних підприємств [3, с. 38]. Зміцнення конкурентних позицій підприємств аграрного сектору України в процесі інноваційного розвитку дозволить їм максимально використовувати можливості глобалізації, а саме: запозичення знань, технологій та продуктивного капіталу (рис. 1).

Сучасні агроформування, не готові сприймати й освоювати інновації, а орієнтуються на найпростіші та комерційно вигідні технології. Наступною причиною низької інноваційної активності аграрних підприємств є нестача інвестицій, що стримує їх розвиток, підвищується рівень безробіття, поширеним явищем стали трудові міграції та еміграції. Так, за даними UNCTAD, у 2017 р. прямі іноземні інвестиції на одну особу населення України становили менше 1,4 тис. дол. США, тоді як у Польщі — 5,6 тис. дол. США, Чехії — 10,7 тис. дол. США, а в США — 17,4 тис. дол. США. Саме з цих причин сільськогосподарське виробництво характеризується зниженням техніко-технологічного рівня та низьким відсотком освоєння агроінновацій.

Сучасні тенденції світового розвитку, динамічність четвертої промислової революції (індустрія 4.0), яка ха-

рактизується злиттям технологій і стиранням меж між фізичними, цифровими і біологічними сферами, вимагає удосконалення та зміни підходів до інструментів забезпечення конкурентоспроможності аграрних підприємств, зокрема, інноваційної складової їх функціонування [4, с. 179]. За оцінками McKinsey Global Institute, у найближчі роки на глобальну економіку найбільше вплинуть: поширення мобільного Інтернету та Інтернету речей; автоматизація рутинної інтелектуальної роботи; хмарні технології та рішення щодо зберігання енергії; прогресивні підходи до управління геномами; нова робототехніка та транспорт без водіїв; 3D-друк тощо.

Загалом в аграрному секторі інноваційні процеси та інновації дуже різноманітні. Найважливішими є технічні, технологічні, екологічні, біологічні та інші інновації, більшість з них впливають на життєдіяльність живих організмів, що необхідно враховувати на всіх рівнях управління інноваціями. Окрім згаданих в агропромисловому комплексі, розробляються і впроваджуються організаційні та економічні інновації, призначені для галузі загалом або для окремих її підгалузей та складових.

Кожний вид інновацій застосовується у різних сферах, проте є необхідним і незамінним для успішного розвитку країни: технічні й технологічні інновації спрямовані на поліпшення параметрів виробничого процесу та його результатів; організаційні — розробляються і впроваджуються з метою вдосконалення організації праці, управління, економічного та виробничого процесу, ринку тощо; економічні — забезпечують підвищення економічних показників і результатів функціонування національної, галузевої економіки та економіки певних регіонів або суб'єктів господарювання [5, с. 14]. Окрему групу утворюють технологічні новації та інжиніринг, що класифікуються за стадіями технологічного процесу у суб'єктів господарювання.

У найширшому розумінні агроінновація — це нововведення, що реалізується в аграрній сфері. Науковці пропонують різні підходи до визначення цього поняття. Так, агроінновацію трактують як системні впровадження в аграрну сферу результатів науково-дослідної роботи, що сприяють позитивних якісним та кількісним змінам у характеристиці взаємозв'язків між біосферою та техносферою, а також поліпшують стан навколишнього природного середовища, або як результат праці, отриманий завдяки застосуванню нових наукових знань, що перетворюють процес функціонування й розвитку системи АПК у напрямі підвищення її ефективності, стійкості та системної якості відносин [6, с. 168].

Дослідження Комітету з всесвітньої продовольчої безпеки показують, що благополуччя сучасного світу багато в чому залежить від динаміки виробництва продуктів харчування. Населення планети постійно збільшується, в той час

Рис. 1. Напрями і тенденції інноваційного розвитку аграрних підприємств в Україні

як вільні площі для збільшення посівів обмежені. Отже, для аграрних підприємств актуалізується питання пошуку та впровадження різного роду інновацій, адаптування їх для використання виробниками різних форм, розмірів, способів господарювання та напрямів виробничої діяльності.

За обсягом експорту продуктів сільського господарства національні аграрні підприємства вийшли у світові лідери, завдячуючи наявності у країні родючих чорноземів, сукупна площа яких порівнянна з територією, наприклад, Великобританії. Однак ефективність використання земель в Україні досить низька у порівнянні із країнами світу. За врожайністю сільськогосподарських культур наша країна відстає від них на 10 років, 40,0 % сільгосптехніки є застарілою.

До того ж земельні ресурси використовуються нерационально, чорноземний шар деградує через втрату родючості, ерозії і техногенні забруднення [7, с. 4]. До ерозії схильна майже половина родючих земель країни. Водночас у світі аграрне виробництво стає більш автоматизованим. На противагу вітчизняним підприємства використовують застарілі методи господарювання.

Інтенсифікація сільського господарства є основним пріоритетом у розвитку аграрних підприємств світу. Практика впровадження промислових і космічних розробок в аграрному виробництві є світовою сучасною тенденцією, яка на сьогодні суттєво активізується та впроваджується у підприємствах різних форм і розмірів. Сільськогосподарська техніка оснащується комп'ютерами, в лабораторіях виводяться нові сорти культур, супутники і безпілотні літальні апарати в режимі реального часу спостерігають за станом посівів.

У умовах глобалізованого та інтегрованого світу, що характеризується мінливістю та швидкими змінами зовнішнього середовища, конкурентні відносини перейшли від фази цінової та нецінової конкуренції до інтегральних методів конкурентної боротьби [8, с. 152]. Ця стадія одержала назву "конкуренція ефективності" та характе-

ризує умови, в яких виробник вже не може безпосередньо впливати та управляти ціною, тому конкурентна боротьба переходить у сферу управління собівартістю. Ринок аграрної продукції став настільки глобальним, що найефективнішим способом управління рентабельністю стає собівартість виробленої продукції. Сучасні конкурентні війни передбачають використання стратегій мінімальних ресурсів та максимального ефекту, їх основою є максимально ефективний розподіл ресурсів та отримання при цьому максимального результату.

Українському аграрному сектору необхідно шукати альтернативні шляхи для свого подальшого розвитку, зміцнювати експортні позиції, задовольнити внутрішній попит на сільгосппродукцію. В умовах, коли у світі постійно дорожчають енергоносії, фосфорити та інші види сировини для сільського господарства, необхідно оптимізувати їх використання. Це дасть змогу вітчизняним виробникам виходити на світові ринки з продукцією високої якості та конкурентоспроможною за ціною при умові отримання прибутку. Необхідно відмовитися від збиткового принципу: "щоб напевно" і перейти до господарювання за принципом: "скільки дійсно потрібно". Вказана система вже активно використовується сільгоспвиробниками розвинутих країн і має знайти поширення в Україні.

Космічний моніторинг, або, як його ще називають, дистанційне зондування Землі (ДЗЗ), дозволяє вивчати земну поверхню за допомогою електромагнітного випромінювання. На використанні отриманих таким методом даних і будується точне землеробство. Суть його полягає в тому, що на основі супутникових знімків складають електронні карти полів. Потім за підсумками збирання аналізують врожайність різних ділянок і за допомогою спеціальних технологій вивчають хімічний склад ґрунту [9, с. 267].

І вже за результатами цих досліджень учені дають рекомендації виробникові, попереджають про загрози нашестя шкідників, про поширення захворювань рослин, надають аналіз стану сходів, прогнозують урожай. І що не менш важливо для сільгоспвиробників — дають вичерпні рекомендації щодо ощадливого, тобто точкового й оптимального в плані екологічної безпеки, внесення добрив. Превагами ДЗЗ порівняно із наземними дослідженнями є: швидкість, точність, можливість оперативного аналізувати те, що відбувається на місцевості. Однак наземні дослідження як і раніше відіграють важливу роль. У сукупності з космічним моніторингом вони дають змогу корелювати методику розпізнавання культур на полі, їх неоднорідності з космосу.

Одним із провідних напрямів інноваційного розвитку є впровадження сучасних технологій вирощування, в тому числі точне землеробство, що дає змогу суттєво підвищити ефективність виробництва та прибуток агроформувань. Точне землеробство розглядається як симбіоз різних технологічних рішень, завдяки яким можна збільшити врожайність і краще управляти аграрними ресурсами. Воно передбачає використання концепції неоднорідностей у межах одного поля або вирощування однієї культури. Основними інноваціями в точному землеробстві є такі: системи спостереження, використання GPS/GNSS, робототехніки, безпілотних літальних апаратів (БЛА)/дронів, бездротових датчиків тощо.

Зі збільшенням інтенсивності виробництва сільськогосподарських культур зростає потреба в одержанні

інформації про стан навколишнього природного середовища та земельних площ, на яких вирощують сільськогосподарські культури. Дистанційні методи, в тому числі супутникових зображень, бортових фотографій, безпілотних літальних апаратів / дронів і наземних спектральних вимірювань можуть значно спростити спостереження за розвитком сільськогосподарських культур і прийняття рішень для оптимізації страхових виплат товаровиробникам щодо понесених збитків [10, с. 8].

Швидкий розвиток БЛА-технологій дав змогу застосовувати безпілотні літальні апарати як платформи візуалізації та додаток до формування зображень, вироблених за допомогою супутників і пілотованих літальних апаратів. Переваги безпілотних літальних апаратів полягають у тому, що невеликим розмірам, низькій вартості можна ретельно та з кращим ефектом робити зйомку великих земельних площ.

Також великі земельні масиви доцільніше фотографувати із супутників, що дозволяє спостерігати за посівами і на основі обробки таких знімків із накладенням у червоному та інфрачервоному спектрі приймати рішення про "точкове" внесення добрив, інсектицидів або гербіцидів, полив тощо. Крім того, дані таких програм можна завантажувати на будь-який електронний носій або в бортовий комп'ютер сільськогосподарської техніки, що значно спрощує постановку виробничих завдань працівникам [11, с. 124], та історичні значення індексів вегетації, вологості ґрунту, вмісту добрив.

У великих господарствах вже є перші зразки самокерованих тракторів, які можуть зорювати поля, використовуючи дані супутникової навігації. Як тільки сільськогосподарські виробники отримали доступ до GPS у 1990-х роках, оператори і товаровиробники знайшли способи використовувати цю технологію для спрощення польових робіт. Так, за допомогою GPS-трекерів відстежують роботу механізаторів, завдяки антенам, можна точніше обробляти поля. Також GNSS робить цю технологію універсальною. Вона охоплює всі наявні системи супутникового позиціонування GPS, Galileo і ГЛОНАСС.

Встановлений на трактор GPS-датчик дозволяє вирішити відразу кілька завдань. Крім контролю за використанням техніки та витратою паливно-мастильних матеріалів, сільгоспвиробник зможе точно дізнатися площу своїх угідь, адже виміри деяких полів не проводили з 1960-х років. Бездротові датчики використовуються в точному землеробстві для збору даних про вологість, ущільнення, родючість ґрунту, кліматичні зміни та інші важливі аспекти, щоб краще розподілити ресурси. В Україні розроблено навіть датчик для визначення рівня CO₂ у повітрі.

Наступною найважливішою інновацією останніх 20-ти років є розвиток мобільних пристроїв. Завдяки мобільним девайсам можна використовувати різні додатки в агробізнесі з великим ефектом: калькулятори мікроелементів, прогноз погоди, карти полів і GPS-навігація. Гаджети здатні відрізнити сільськогосподарські культури від бур'янів і боротися з ними як шляхом внесення засобів захисту рослин, так і механічним способом. У Німеччині розроблено концептуальний оптичний датчик для внесення гербіцидів у режимі он-лайн під назвою H-Sensor. Він був першим датчиком, здатним розрізнити сільськогосподарські культури й бур'яни. Його камери автоматично розпізнають різні типи рослин у режимі

реального часу. За допомогою датчика можна заощадити 50,0—70,0 % витрат на вирощування сільськогосподарських культур.

За даними Світового банку, якщо кількість населення планети буде зростати нинішніми темпами, то до 2050 р. світ буде виробляти на 50,0 % більше продуктів харчування. Але через глобальне потепління врожайність основних культур може знизитися на 25,0 %. У вирішенні цієї проблеми провідне значення має глобальна автоматизація. За прогнозами американської фірми Winter Green Research, обсяг ринку агротехнологій зросте до 16,0 млрд дол. США вже до 2020 р. Прогнози інвестиційного банку Goldman Sachs стверджують про обсяг ринку навіть у 240,0 млрд дол. уже через п'ять років.

ВИСНОВКИ

Економічний ефект від впровадження інновацій полягає у зменшенні штату агрономів, зниженні витрат на паливо для об'їзду й обробітку полів, скороченні витрат добрив. Маючи у розпорядженні один або кілька центрів супутникового стеження, можна оптимізувати деякі витрати, через які раніше бізнес був на межі рентабельності. Головне — оптимізувати якість і віддачу кожного ресурсу: землі, працівника, техніки або добрива. Кожна операція має забезпечити якісні, а не кількісні зміни.

У світовій практиці господарювання точне землеробство вже досить давно здійснюють аграрні підприємства, яке в Україні розглядається як нововведення. Його можна адаптувати для будь-яких форм і розмірів господарств. Отримати суттєвий ефект від використання окремих елементів точного землеробства можуть не тільки агрохолдинги, а й малі та середні підприємства площею до 10,0 тис. га. Для автоматизації й оптимізації виробничих процесів, скорочення витрат, використовуються, отже, системи паралельного управління рухом й автопілоти, системи GPS-моніторингу, автоматичне відмикання секцій техніки, картографування врожаю, локально-стрічкове й диференційоване внесення добрив та ін.

Література:

1. Андрійчук В.Г. Внутрішня будова ринку сільськогосподарської продукції: теоретико-методологічний аспект. Економіка АПК. 2004. № 3. С. 29—35.
2. Мармуль Л.О. Принципи та механізми управління й регулювання розвитку трудових ресурсів аграрних підприємств. Економічний вісник університету. Вип. 40. 2019. С. 25—31.
3. Николюк О.М. Напрями забезпечення інноваційного розвитку сільськогосподарських підприємств. Економіка України. 2016. № 10. С. 35—45.
4. Грановська В.Г. Методичні підходи та критерії діагностики конкурентоспроможності аграрних підприємств. Проблеми економіки. 2018. № 1 (35). С. 174—181.
5. Романюк І.А. Особливості відтворювального процесу в аграрному секторі. Агросвіт. № 11. 2016. С. 12—15.
6. Полякова Ю.В., Мокій А.І., Кучер Р.Д. Інноваційний потенціал конкурентоспроможності прикордонних регіонів України на сучасному етапі євроінтеграції. Регіональна економіка. 2016. № 2 (80). С. 165—174.
7. Ігнатенко М.М. Фінансово-інвестиційна діяльність аграрних підприємств у форматі соціальної відповідальності. Агросвіт. № 8. 2019. С. 3—6.

8. Скупський Р.М., Волосяк М.В. Конкурентоспроможність аграрного сектору економіки як похідна інноваційного розвитку. БізнесІнформ. 2012. № 11. С. 150—154.

9. Кирилов Ю.Є. Концептуальні засади конкурентоспроможного розвитку аграрного сектору економіки України в умовах глобалізації. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2015. 420 с.

10. Гудзь О.Є. Роль інновацій щодо забезпечення конкурентоспроможності та ефективності підприємства. Вісник ХНТУСГ: Економічні науки, 2015. Вип. 161. С. 3—11.

11. Ткачук Г.Ю. Формування конкурентоспроможності малих підприємств агробізнесу: сучасний стан та перспективи розвитку: монографія Житомир: ЖДТУ, 2012. 200 с.

References:

1. Andriyuk, V.H. (2004), "Internal structure of agricultural products market: theoretical and methodological aspect". *Ekonomika APK*, vol. 3, pp. 29—35.
2. Marmul', L.O. (2019), "Principles and mechanisms of management and regulation of development of labor resources of agricultural enterprises". *Ekonomichnyy visnyk universytetu*, vol. 40, pp. 25—31.
3. Nykolyuk, O.M. (2016), "Areas of providing innovative development of agricultural enterprises". *Ekonomika Ukrayiny*, vol. 10, pp. 35—45.
4. Hranovs'ka, V.H. (2018), "Areas of providing innovative development of agricultural enterprises". *Problemy ekonomiky*, vol. 1 (35), pp. 174—181.
5. Romanyuk, I.A. (2016), "Features of the reproduction process in the agricultural sector", *Ahrosvit*, vol. 11, pp. 12—15.
6. Polyakova, Yu.V. Mokiy, A.I. and Kucher, R.D. (2016), "Innovative potential of competitiveness of border regions of Ukraine at the present stage of European integration", *Rehional'na ekonomika*, vol. 2 (80), pp. 165—174.
7. Ihnatenko, M.M. (2019), "Financial and investment activities of agricultural enterprises in the format of social responsibility", *Ahrosvit*, vol. 8, pp. 3—6.
8. Skups'kyi, R.M. and Volosyuk, M.V. (2012), "Competitiveness of the agrarian sector of the economy as a derivative of innovative development", *BiznesInform*, vol. 11, pp. 150—154.
9. Kyrylov, Yu.Ye. (2015), *Kontseptual'ni zasady konkurentospromozhnoho rozvytku ahrarynogo sektoru ekonomiky Ukrayiny v umovakh hlobalizatsiyi* [Conceptual bases of competitive development of agrarian sector of economy of Ukraine in the conditions of globalization], OLDI-PLYUS, Kherson, Ukraine.
10. Hudz', O.Ye. (2015), "The role of innovation in ensuring the competitiveness and efficiency of the enterprise", *Visnyk KHNTUSH: Ekonomichni nauky*, vol. 161, pp. 3—11.
11. Tkachuk, H.Yu. (2012), *Formuvannya konkurentospromozhnosti malykh pidpryyemstv ahrobiznesu: suchasnyy stan ta perspektyvy rozvytku* [Formation of competitiveness of small agribusiness enterprises: current state and prospects of development], ZHDTU, Zhytomyr, Ukraine.

Стаття надійшла до редакції 05.12.2019 р.